

LUBOMÍR LIČENÍK

LENINŮV PODNĚT PRO SOUČASNÝ ROZVOJ MARXISTICKÉ TEORIE POZNÁNÍ

Předmětem našeho dnešního společného zájmu je zkoumat význam Leninova díla Materialismus a empiriokriticismus z různých aspektů.

Já jsem si vzal za úkol posoudit jeho podnětnost pro další vývoj i současný stav marxistické teorie poznání. Je neobyčejně obtížné vymezit přesně všechny oblasti, v nichž se projevil a projevuje vliv poznatků, obsažených v tomto díle. Překročilo by to značně rámec času i prostoru vymezeného pro vystoupení jednotlivce. Omezím se proto jen na několik problémů.

Především se zaměřím na problém odrazu, který byl v předmarxistické filozofii různě interpretován, a zmínky v pracích Marxe a Engelse potřebovaly být upřesněny, neboť úroveň společenského poznání dosáhla nové, dosud nevyjádřené kvality.

Krátce k historicko logickému vývoji pojmu odraz a jejich důsledkům.

- a) Předmarxistický (mechanický) materialismus, který vycházel ze svých základních principů pojetí hmoty odtržené od pohybu, buď popíral vědomí jako zvláštní funkci hmoty, nebo vědomí přímo ztotožňoval s hmotou, jak to činili vulgární materialisté. Vědomí jako výsledek vzájemného materiálního působení nemohlo obsahovat žádné jiné stopy než ty, které vznikly přímým kontaktem s vnějším hmotným světem. Vědomí proto bylo chápáno jako zcela pasivní kopie skutečnosti.
- b) Idealisté se kriticky zaměřili právě na tato tvrzení a chlubil se často tím, že zdůrazňují specifičnost vědomí, jeho aktivitu a tvořivý charakter, tedy právě to, co mechanický materialismus buď zcela popíral, nebo podceňoval.

Jakkoli je v této kritice starého předmarxovského materialismu skryto mnoho správného, přece jen nelze s idealisty zásadně souhlasit či opačně je nutno s nimi zásadně nesouhlasit. To především proto, že idealismus absolutizoval a vždy absolutizuje specifičnost, aktivitu a tvořivou sílu vědomí tak, že vědomí odtrhuje od hmoty a mění ho do podoby metafyzických a mystických pojmů „bůh“, „duše“, „vědomí vůbec“, „absolutní idea“, „světový duch“ atd. Aktivitu vědomí idealisté mění na absolutní, ničím neomezenou svobodu utvářet svět ze sebe sama.

Marx a Engels nastínili nové pojetí vzniku a formování vědomí jako výsledku dlouhodobého procesu odrážení přírodních a společenských podmínek v mozcích lidí. Již samo Marxovo pojetí podstaty člověka jako souboru společenských vztahů v sobě obsahuje myšlenku odrazu, a to ne jakéhokoli, ale odrazu aktivního. Člověk usilující o zachování své existence, odráží především ty vztahy objektivní reality, které jsou pro jeho existenci životně důležité. Pro uspokojení nových potřeb však musí jednotlivé části objektivní reality změnit, přizpůsobit je tak, aby byly schopny mu poskytnout uspokojení jeho potřeb. Člověk přetvářející svět přetváří současně i sám sebe – opět myšlenka vzájemného aktivního odrážení.

Marxova teze o společenském vědomí, určeném společenským bytím, při čemž vzniklé společenské vědomí zpětně působí na společenské bytí, je dalším důkazem, že Marx považoval schopnost odrazu u hmoty za tak vlastní, že o ní nepovažoval za nutné zvlášť hovořit.

Jak Marx, tak i Engels byli důslednými odpůrci jak hylozoistického oduševňování veškeré hmoty, tak i mechanistického pojetí světa zbaveného pohybu a aktivity. Jestliže např. kritizovali Liebnize pro jeho idealismus, cenili si vysoce jeho myšlenky o aktivní síle, která je v podstatě vlastní každé reálné věci.

Jestliže naopak přijímali mnohé materialistické teze Hobbese, vytýkali mu, že hmotu zbavil kvality a přeměnil ji na geometrické těleso, zbavené aktivní síly, impulsu a dynamičnosti.

Lenin zcela vědomě a programově navazuje na základní Marxovy a Engelsovy teze, ovšem v podmínkách nové ideově politické situace, v níž postupující revizionismus v dělnickém hnutí zkresloval i pojetí odrazu, resp. v podmínkách převratných přírodovědných objevů, v nichž byl starý mechanický materialismus metodologicky v koncích. Za těchto okolností Lenin zdůrazňuje, že dialektický materialismus klade vědomě do základů své gnozeologie teorii odrazu.

A tak Lenin zkoumal odraz jako vlastnost skrytou již v základu samotné stavby hmoty, vlastnost, která na určitém stupni vývoje zejména na úrovni vysoce organizované živé hmoty nabývá formy počítku, vjemu a u člověka také formy teoretického myšlení, pojmů.

(A. N. Leonťjev: Činnost, vědomí, osobnost, Svoboda, Praha 1978)

Jediným postulátem hmoty je být objektivní realitou, nezávislou na poznávajícím subjektu. Z tohoto poznatku jako z přeměny bychom mohli sledovat řadu dalších logických závěrů. Na příklad ten, obsažený v leninském požadavku postupovat v procesu poznání ne od počítku k vnějšímu světu, ale od vnějšího světa k počítkům, od vnějšího světa jako objektivního, prvotního, k subjektivním psychickým jevům jako druhotným, jako odrazům světa ve vědomí člověka. „... materialista uznává počíteck, vjem, představu a vůbec vědomí člověka za obraz objektivní reality. Svět je pohyb této objektivní reality, odražené naším vědomím. Pohybu představ, vjemů atd. odpovídá pohyb hmoty mimo mne. Pojem hmoty nevyjadřuje nic jiného než objektivní realitu danou nám v počítku.“

(V. I. Lenin: Materialismus a empiriokriticismus, str. 254)

Ve zmíněném spise Lenin dospívá k lapidárně vyjádřenému sice, ale neobyčejně obsažnému a podnětnému zjištění, že „v základech samé hmotné stavby možno jen předpokládat schopnost, která je shodná s citěním.“

Pro velkou obsáhlost a podnětnost problematiky si budeme tento poznatek postupně rozebírat z různých aspektů.

Tak především se zde říká, že ne každá hmota má schopnost vědomého odrazu, ale jen hmota vysoce organizovaná, má schopnost tak odrážet objektivní věci a procesy, že je si je schopna uvědomovat.

Současně však v tomto poznatku Lenin vyjadřuje rozhodné marxistické stanovisko, které důsledně aplikuje v obsáhlé kritice pojetí světa u Macha a Avenaria a jejich předchůdce George Berkleye. Jestliže totiž Lenin konstatuje, že: „v základech samé hmotné stavby možno jen předpokládat schopnost, která je shodná (ne tedy totožná) s cítěním, pak to znamená, že každá hmota, živá či neživá, má schopnost zachycovat hmotné působení jiných těles, věcí a procesů, stopy jejich působení zachovávat, fixovat na odpovídajících rovinách pohybu a reprodukovat, emitovat je navenek. Vědomě odrážet objektivní realitu však má jen nejvýše organizovaná hmota – lidský mozek.

Podmínky života naučily člověka poznávat, tj. odrážet a dekodovat především signály, přinášející informace bezprostředně související s jeho zakotveností v biologické a společenské existenci. Signály přicházející z obou krajních informačních sfér nejen že nebyl schopen biologicky či fyziologicky recipovat, on si jejich existenci vůbec ani neuvědomoval. Rozvoj vědy a jí odpovídající poznávací techniky na přelomu XIX. a XX. století způsobil, i když bytostně zapaštěn do časoprostorové informační sféry makrosvěta, že počal získávat schopnost recepce signálů transcendingjící „střední informační pásmo“ – a poprvé pronikl ve společenské praxi do mikrosvěta – aniž ještě si vysvětloval schopnost tyto signály správně dekodovat. V této fázi poznání začali mnozí – byť odborně významní fyzikové – volat, že „hmota mizí“.

A zde je neobyčejně podnětný – a to především metodologicky známý Leninův poznatek, kterým vyvrací mylné názory fyziků z období „krize fyziky“. Na jejich adresu Lenin říká: „Hmota mizí – to znamená, že mizí ona hranice, po kterou jsme dosud hmotu znali, naše vědění jde hlouběji, mizejí ty vlastnosti hmoty, jež se dříve zdály absolutními, neměnnými, prvopočátečními (neprostupnost, setrvačnost, masa apod.) a jež se nyní projevují jako relativní, vlastní jen některým stavům hmoty. Neboť jediná vlastnost hmoty, s jejímž uznáváním je spjat filozofický materialismus, je vlastnost být objektivní realitou, existovat mimo naše vědomí.“

Tato problematika zde však již několikrát odezněla a proto se jí dále nebudu zabývat.

Všimneme si ale ještě zmíněné ontologické roviny poznávacího procesu, neboť v ní můžeme spatřovat nejen možnost pochopení podstaty procesu odrážení objektivní reality v subjektu, ale i dostatek konkrétních argumentů v boji s různými idealistickými módními teoriemi.

Jestliže každá hmota, každý hmotný předmět či systém má schopnost určitým způsobem reagovat na působení jiného hmotného předmětu a sám toto působení určitým způsobem opětovat, pak to znamená, že v důsledku zmíněného vzájemného působení nutně upravuje vývojově i určité své vnitřní stavy. Upravený vnitřní stav pak nutně zcela jinak odpovídá na tytéž podněty.

V tom je i základ principu historismu – hromadění a integrace stop po

vnějším působení, při čemž nutně dochází ke vzniku nové kvality odrazu. Přeneseno do společenské oblasti pak v tom je také základ marxistického principu stranickosti a třídnosti poznání, ztvárňujícího obsah poznání z hlediska příslušnosti k dané společenské třídě či sociální skupině, a v ní nakupených informací sociálního charakteru.

Poznávací subjekt — ať již jde o individuum či jedince jako součást výše organizované sociálně společenské jednotky — v průběhu procesu odražení objektivní reality vytváří svůj vztah k poznávané realitě. U lidského subjektu zpravidla jde o více či méně uvědomělý vztah. U poznávaného předmětu však o uvědomělý vztah nejde a ani nemůže nikdy jít.

Vyjdeme-li z principu všeobecné souvislosti, pak ona existuje objektivně vždy, ovšem působení předmětu či systému na okolí a naopak může mít někdy zanedbatelně malou hodnotu — nemusí jít vždy o vzájemný odraz. V konkrétních případech může najít jednou dominantní dostředivé, jindy odstředivé působení.

Působení vnějších vlivů může být zaznamenáváno jediné působením na vnitřní strukturu a organizaci systému tak, že dosavadní struktura či organizace jsou určitým způsobem měněny. Vnitřní stav systému vždy eliminuje recepci jen určitých vnějších vlivů, jejich transformaci a záznam.

Záznam vnějšího působení v odrazu na vnitřní strukturu je tak nutně dialektickou jednotou konzervace, uchování existujícího a variability, změny existujícího novým — recipovaným, přetvořeným do nového. Proto vztah odrazu a reality nikdy není a nemůže být vztahem totožnosti, ale maximálně jen vztahem určité míry shody, v níž jsou obsaženy jak prvky totožnosti, shody, neshody i zásadního protikladu odrazu a objektivní reality.

Současná marxisticko-leninská teorie poznání, usilující o neustálé prohlubování poznávání přírodních i společenských zákonitostí lidmi budujícími socialistickou společnost neuzavírá a nemůže uzavírat žádný svůj poznatek do hávu konečných pravd, protože takové pravdy, jak to všichni klasikové nescetněkrát zdůrazňovali, neexistují a ani existovat nemohou.

Kdybychom pro snazší názornost tento problém vyjádřili modelově, pak by měl asi tuto podobu:

OR má třeba strukturu: a b c d e k

Odraz této struktury
prověřeny společenskou praxí je:

$$a \frac{b}{x} c \frac{d}{y} e h$$

shody odrazu s OR bylo dosaženo v komponentech a, c, e,

nepřesnost v komponentech $\frac{b}{x}$ a $\frac{d}{y}$

naprostá neshoda v komponentech h

Proces poznání nebyl ukončen, i když třeba z hlediska praktického využití poznané komponenty a, c, e a jsou dostačující. Poznání však musí probíhat dále v komponentech $\frac{b}{x}$ $\frac{d}{y}$ ve směru upřesnění informace

a v komponentu h ve směru nejprve zachycení základních informací a alespoň počátečního částečného snížení entropie.

Nyní chci zaměřit pozornost na další, neobyčejně progresivní podnět V. I. Lenina pro rozvoj současné roviny poznávacího procesu. Na 37. str. *Materialismus a empiriokriticismus* můžeme číst: „... Pro každého přírodovědce, jenž se nedal zmást profesorskou filosofií, i pro každého materialistu je počátek skutečně bezprostředním spojením vědomí a vnějším světem, přeměnou energie vnějšího podráždění ve fakt vědomí.“

Abychom tento neobyčejně obsažný poznatek správně pochopili, rozložíme si ho opět na několik částí a ty se pokusíme interpretovat. Tak předně — pokud V. I. Lenin hovoří o bezprostředním spojení s vnějším světem, pak je třeba obsah pojmu „bezprostřední“ chápat relativně, tj. ve významu smyslového kontaktu poznávajícího subjektu s poznávanou objektivní realitou, který se realizuje jedině formou kauzálního zřetězení vztahu mezi objektem a subjektem. Bez smyslového kontaktu receptorů subjektu se světem nemohou žádné počítky a vjemy vzniknout. Ovšem máme-li na mysli zvláštnosti tohoto kauzálního vztahu mezi objektem a subjektem, pak ono „bezprostřední“ spojení počítků a vjemů, je de facto kauzálním zřetězením vztahu mnohonásobně a mnohavrstevně zprostředkovaným.

V tomto bodě jsou nutné ještě další poznámky. Předně. I když je zcela správné konstatování, že počátek je „přeměnou energie vnějšího podráždění ve fakt vědomí“, nelze se zjednodušeně domnívat, že všechny recipované signály jsou subjektem přeměňovány v uvědomované, že se stávají součástí vědomí. Možno říci, že subjekt může sice recipovat značná kvanta signálů, přecházejících z vnějšího prostředí či z vnitřní organizace struktury organismu, aniž si je uvědomuje či aniž si je vůbec je schopen uvědomit. Může tomu tak být např. v podmínkách, kdy jsou signály recipovány nižšími oblastmi nervové soustavy, tj. jsou transformovány do nervových vzruchů, jimž subjekt a priori nepřipisuje objektivní, pro něho důležitý význam. Subjektivita odrazu — neobyčejně důležitá — vždy předpokládá zaujatý subjekt, kdy jeho vnímání signálu, dekódování v něm obsažené informace, představování a myšlení je závislé na tom, „co člověk potřebuje“ nebo se alespoň domnívá, že potřebuje. Subjektivita odrazu tedy závisí na míře umědomění si potřeb motivů, postojů, emocí.

Ovšem ona zaujatost subjektu je sama objektivně determinována, a je jí nutno na úrovni procesu smyslového odrážení chápat ne jako subjektivismus, ale jako „subjektnost“, příslušnost k činnému subjektu. Psychický odraz je totiž vždy produktem životních, praktických souvislostí a vztahů subjektu k předmětnému světu. Odraz současného se nutně integruje s předchozím a dominanta opakujících se prvků vyvolává představy o možném či pravděpodobném budoucím, o vývojových tendencích.

Za zvlášť významnou považuji myšlenku, že počátek je „přeměnou energie vnějšího podráždění ve fakt vědomí“. Tím se již na počátku XX. století Lenin dostává na samotný pokraj problematiky současné teorie informace a kybernetiky. Materiální procesy nejsou nic jiného, než procesy přenosu a přetvoření látky a energie, které probíhají v prostoru a času. Systémy materiálních objektů, látkově energetické procesy, probíhající v časoprostorovém kontinuu, jsou v tom či onom smyslu zdroji, nositeli a spotřebiteli informací. Ani látka, ani energie, která by nebyla spojena

s informačními procesy neexistují. Informaci je nutno brát jako miru různorodosti objektů skutečnosti (Lenin a současná přírodověda str. 380).

Lenin ve zmíněném citátu vlastně anticipuje, že informace je spojena s energií a energie s mírou pohybu. Analogicky je informace spojena s mírou organizovanosti odrazu. Odraz umožňuje uchování výsledků pohybu, vede k uchování spojení součástí a soustav, k tvoření vyšších nových kvalit, k antiorganizaci, k vývoji — a to jak v rovině ontologické, v samé objektivní realitě, tak i v rovině gnozeologické, v procesu vývoje poznání.

L I T E R A T U R A

A. N. Leonťev: *Činnost, vědomí, osobnost*. Svoboda, Praha 1978.

Jiří Zeman: *Teorie odrazu a kybernetika*. Academia, Praha 1978.

Jiří Zeman: *Dialektika, informace a odraz*. Horizont, Praha 1978.

Lubomír Ličenič: *K otázkám role poznávajícího subjektu v procesu poznání*

Р Е З Ю М Е

Д-р Любомыр Лиценич, канд. наук, ограничивается в своей статье прежде всего исследованием плодотворного влияния некоторых заключений Ленина, взятых из рассматриваемого произведения, на развитие марксистской теории познания. Он следит за узловыми фазами развития домарксистской теории отражения, понимания данной проблематики Марксом и Энгельсом, но в частности, за фазами развития взглядов самого Ленина вплоть до его лапидарно высказанной, но чрезвычайно обстоятельной и творческой констатации, что «в основе самой материальной структуры можно лишь предполагать способность, которая сходна с ощущением». В дальнейшем он дает анализ гнозеологического и методологического значения этого заключения для углубления познания самого процесса отражения реальности в субъекте. Отношение отражения и реальности никогда не является и не может являться отношением тождества, будучи максимально лишь отношением определенной степени схождения. Это отношение реальности и отражения он пытается выразить и посредством алгебраической модели.

Заключение исследования направлено на подробный анализ положения Ленина, что «... для каждого материалиста ощущение является в самом деле непосредственным сочетанием сознания с внешним миром, превращением энергии внешнего раздражения в факт сознания.» Последняя мысль проанализированная детально представляется автору доказательством того, что В. И. Ленин уже в начале века стоял на пороге проблематики современной теории информации и кибернетики.